

Еволюція поглядів на особу і суспільство у філософії П. Куліша

Тютюнник О.М.©

Асистент кафедри філософії Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка

Постановка проблеми. Особливості сучасного українського суспільства проявляються в тому, що воно, здобувши політико-державну незалежність, включається у процес глобалізації економічного, науково-технічного, інформаційно-технологічного та соціокультурного розвитку. Даний процес супроводжується складними питаннями, які виникають у зв'язку з інтернаціоналізацією світоглядно-філософської думки. Особливі труднощі з'являються у культурі тих народів, котрі, як і український народ, відносно недавно сформували власну державність. Найважливішим в цьому плані виступає питання про збереження в умовах глобалізації національної соціокультурної ідентичності, концентрованим виразником якої виступає національна філософія. Зокрема, виникає у зв'язку з цим завдання переосмислення історико-філософської спадщини, як істотної форми національного самоусвідомлення.

Проблеми такого характеру доводиться сьогодні вирішувати і українській філософії, в якій спостерігається значна інтенсифікація досліджень власної історії.

Мета даної статті дослідити еволюцію поглядів на особу і суспільства у філософії П. Куліша та виявлення розуміння П. Кулішем особливостей формування особи в суспільстві.

Дослідження філософської спадщини П. Куліша неможливе без визначення духовно-культурного та суспільно-політичного поля, у межах котрого відбувалось становлення і розвиток світогляду видатного українського філософа та науковця, творчість якого глибоко закорінена у національну філософсько-культурну традицію.

Проблеми людини і суспільства, що набули особливої актуальності та ваги у суспільно-політичній думці Російської імперії

початку XIX ст., найчастіше розглядалися у філософській, або ж у історіософській площині. При цьому досить помітним є вплив філософських ідей Західної Європи та взагалі подій суспільно-політичного життя європейських народів. Але філософські концепції відомих мислителів Заходу, переломлюючись у свідомості, ґрунтованій на глибинних ментальних традиціях, набували на теренах Росії своєрідних, неповторних форм. При цьому невід'ємною складовою філософських схем провідних вітчизняних мислителів була замкненість на проблемах людини і суспільства, свободи людини та шляхах її досягнення, критеріях цієї свободи тощо.

Перша половина XIX ст. в історії Російської імперії позначена суттєвими зрушеннями в усіх сферах життя. Але найбільших змін зазнала еволюція свідомості, що, у першу чергу, стосувалось інтелігенції. Ґрунтовна гуманітарна освіта, у тому числі й теологічна, досконале знання декількох мов, зокрема французької та німецької – відкривало шлях російській інтелігенції до активного діалогу із передовими філософськими та суспільно-політичними течіями світу, передусім Європи, а також носіями цих ідей.

Загалом вплив Заходу був значним, але не варто його перебільшувати, бо в середині російського суспільства вже визріла необхідність докорінних змін. І першим кроком стало обґрунтування такої необхідності. Зважаючи на це, у основі поступу свідомості на теренах Російської імперії було покладено протест, бунт проти усталених консервативних, а почасти й реакційних, суспільно-політичних форм тиску держави на суспільство та на особу.

Тривалий час головним осереддям інтелектуального розвою були Москва та Петербург, котрі були своєрідними центрами освіти та культури. Але із початком XIX ст. до процесу духовної генези долучилось широке коло представників національних кіл, зокрема із України. Загалом, слід зазначити, що вплив української еліти на російську наукову та філософську думку завжди був надзвичайно сильним. Наприклад, Києво-Могилянська академія сформувала потужний пласт інтелектуалів, котрі зробили значний внесок у розвиток усіх сфер матеріальної та духовної культури Російської імперії. У першій половині XIX ст. інтелектуальна течія українців привносить до духовного життя імперії

новий, національний дух, розробляючи та відстоюючи принципи національної ідеї.

Філософський аспект національної ідеї в Європі виник у першій половині XIX ст. внаслідок глибокого осмислення досягнень національної культури та історичних традицій. Важливу роль у цьому процесі відігравали представники національної духовної еліти, котрі акумулювали досвід попередніх поколінь, екстраполювали його на сучасний їм стан розвитку суспільства і представили загальнотеоретичне обґрунтування національної ідеї. Варто зазначити, що у першій половині XIX ст. вже склався достатньо високий рівень філософської культури російського суспільства, що і дозволило піднести національну ідею до рівня свідомості.

Яскравим і послідовним виразником національної ідеї на території України і був Пантелеймон Олександрович Куліш, у філософській спадщині якого густо переплелись впливи бурхливого і суперечливого XIX ст. та символи народної української культури. Образ Куліша-філософа складається із мозаїчних вкраплень філософських думок, розпорошених по величезній творчій спадщині митця. При цьому, П.Куліш услід за Ф.Шлегелем поєднав поезію і філософію, уміло використовуючи поетичні засоби для передання філософського змісту своїх світоглядних конструкцій. Поезія у П.Куліша – це душа світу людини і суспільства, а також душа Всесвіту. Поліфонічність світогляду П. Куліша була зумовлена як характером епохи, так і психологічними особливостями філософа.

Період його плідної творчості охоплює 1840-і – 1897 рр. Незважаючи на непослідовність, еkleктичність та амбівалентність філософських схем та ідеологем П. Куліша, ми вважаємо за доцільне виділити три великі періоди, у рамках котрих простежується еволюція поглядів мислителя на людину та суспільство. Перший період охоплює 1840-1850-ті рр., а другий – 1860-1870-ті рр. Своєрідним рубежем є 1860-ті рр., котрі змусили переглянути певні ідеологеми, визначили нові орієнтири. Це період переходу від романтизму до раціоналізму, час нових шукань, душевних мук і звершень. Останній період охоплює 1880 – 1890-ті рр. Складність та широта духовного пошуку Куліша у цей час потребують окремого ґрунтового дослідження.

У 1840-х рр. П. Куліш активно включається до філософсько-культурного поля, розпочавши бурхливу діяльність на культурницькій ниві. При цьому навіть у творах молодого Пантелеймона Олександровича простежується софійний метод світобачення. Він продовжив закладену Г. Сковородою та підхоплену М. Гоголем філософську парадигму, що базувалася на українському світоглядному архетипі.

Вже у перших художніх та історичних творах П.Куліша прослідковується звернення до індивідуума, людини, як найвищої цінності. Кожний образ його творів – це цілий світ: самодостатній, неповторний, але тісно пов'язаний із зовнішнім середовищем, замкнений на ньому. П.Куліш був схильний до ідеалізації окремих типів та їх надмірної романтизації. Ідеалом мислителя є сильна духом особистість, здатна на самозречення задля місіонерської культурно-просвітницької діяльності на благо народу. Така особистість стоїть над масами і скеровує поступ суспільства. Водночас, подвижницька праця є для такої особистості життєво необхідною, важливою умовою для самовдосконалення. Жертвність для Куліша – це шлях до істини, дорога до Бога, на якій він і стояв усе своє свідоме життя, бо сам був подвижником української національної ідеї, захисником національної культури та мови. П. Куліш рівнявся на вироблений ним же самим ідеал.

Особливість розуміння особи П.Кулішем у 1840 – 1850-ті рр. полягає у тому, що людина постає реалізатором правди життя, і водночас, така життєвість ставить її на межу життя і смерті. Людина ніби постійно балансує на межі могили у пошуках правди.

У історико-художніх та філософських роботах П. Куліша світ людини і суспільства постає динамічним, поліфонічним та діалогічним, а не лінійно-висхідним у напрямку до прогресу. Історико-філософський процес постає як альтернативний і суголосний як окремим епохам, так і різним культурам. Важливою умовою повноцінного і щасливого життя людини у такому суспільстві є відповідність морально-етичних та психологічних характеристик людини особливостям епохи у якій вона живе (у філософській схемі П. Куліша 60-70-х рр. ці думки оформляться у проблему природо – та культуровідповідності людини). Невідповідність веде до трагедії особистої та суспільної (коли сві-

домість цілого народу відстає від вимог та потреб часу, що може стати поступовим сповзанням народу в «могилу»). Зокрема на особисту трагедію перетворилась спроба козацького ватажка Голки надати повстанню духовного аристократизму, наповнити його християнськими принципами «Не на те піднявсь я, / щоб кров розливати: / Я піднявся, щоб темноті / Очі осіяти» [1, с.333]. Козацька громада виявилася неготовою сприйняти настанови отамана і повстання перетворилось на чергову криваву бійню.

Філософські та історіософські погляди П. Куліша формувалися під сильним впливом духовних традицій українського народу, зокрема селянства та козацтва. Філософія університетська, «книжна», як її називав П. Куліш, завжди була привілеєм дворянства та духовенства. Але поряд із нею існувала, жила своїм неповторним життям філософія народна, глибинна, укорінена у свідомості і передана від покоління до покоління у формі легенд, казок, приказок, пісень тощо. Носіями цієї філософії завжди був народ. Міцні паростки цієї філософії простежуються і у світоглядній конструкції П. Куліша, адже «має він ключ від скарбів душі народної, що замкнена перед іншими» [2, с.261].

Носіями народної філософії у творах Куліша поростають прості, шановані громадою, здебільшого літні люди. Саме у їхніх образах сконцентровано панестетичний характер української культури. Притаманний він і творчості самого П. Куліша. Зібрані із великим ентузіазмом та захопленням під час канікулярних мандрівок Київщиною 1843-1844 рр. народні пісні, легенди, билини, казки, звичаї та традиції не лише увійшли до перших історико-художніх творів («Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», «Записки о Южной Руси», «Повести об украинском народе» та ін.), а й помережили філософсько-художні праці мислителя.

Органічна приналежність П. Куліша до українського філософсько-культурного поля яскраво простежується уже у молоді роки й проявляється в ідеї кордоцентризму. Ми уже зазначали, що головною цінністю для Куліша є людина, але зрозуміти його ставлення до людини як індивіда, одиниці суспільства неможливо без наголосу на тому сприйнятті індивідуума, що характерне для філософа. Проблему людини Куліш розглядає з точки зору двоїстості її натури. Здебільшого ми сприймаємо людину через

контакт із її поверхневою сутністю, що найчастіше постає у вигляді свідомо, обґрунтованої діяльності. Але самість людини, її справжня сутність кореняться у підсвідомому, у серці – це і є глибинне у людині. Ідеї кордоцентризму набудуть більш довершеного виразу вже у філософських працях зрілого Куліша, але у багатьох його творах, зокрема 1850-х рр. простежуються мотиви протиставлення двох натур людини. Найчастіше для цього філософ обирає такі символи як зовнішній вигляд людини, її поведінка на людях тощо, та світ внутрішній, що символічно називається душею і розкривається за окремих обставин, інколи навіть вбиваючи людину.

Саме Любов є провідною філософемою кулішевого світогляду. Червоною ниткою тягнеться вона через усю його творчу спадщину. Любов у Куліша це також багатозначний символ, що уособлює взаємовідносини людини та Природи, людини та Бога, людини і суспільства, особи із особою, чоловіка із жінкою, матері із дитиною тощо. Серед трьох найвищих благ, котрими одарено людину – Любов, Правда і Краса – Любов стоїть на першому місці. Любов постає у філософії раннього Куліша, як позитивний символ світу, його живильна енергія, поезія життя. Але на цьому етапі образ Любові переважно поетичний. Під впливом обставин 1860-х рр. він дещо зміниться.

У 40-50 рр. XIX ст. у філософському світогляді П. Куліша починає формуватися ідея природовідповідності, котра у більш довершеному вигляді постане вже у 60-70-х рр., ставши однією із центральних філософем «хутірної філософії». У цьому плані, П. Куліш виступає не лише як продовжувач і представник філософської традиції Г. Сковороди, а й співвідноситься із світоглядом І. Котляревського, М. Гулака-Артемівського та інших відомих науковців та культурних діячів XIX ст. Також саме принцип природовідповідності у розумінні людини, на наш погляд, був суттєвим філософським чинником, котрий зближував П. Куліша із М. Костомаровим та Т. Шевченком, особливо у роки діяльності Кирило-Мефодіївського товариства.

У 1843-1844 рр. П. Куліш познайомився із провідними виразниками української національної ідеї – М. Костомаровим, Т. Шевченком, В. Білозерським та ін. Незважаючи на різне походження та світоглядні установки, їх об'єднувала спільна любов

до України та бажання покращити долю народу: «... знялись ... вгору до великого задуму видвигнути рідну націю з духовного занепаду...» [3, с.360]. Саме вони стали головними ідеологами Кирило-Мефодіївського товариства (братства), заснованого наприкінці 1845 – початку 1846 р.

Варто зазначити, що ідеологія кирило-мефодіївців формувалась під впливом європейської філософської та суспільно-політичної думки, зокрема французьких соціалістів Луї Блана та Сен-Сімона, чеських науковців Я. Коллара, П. Шафарика, представників польської національної думки, у першу чергу А. Міцкевича тощо. Особливо сильним був вплив представників слов'янського світу, більшість із яких виношували ідею панславізму

Таким чином, розвиваючись у широкому руслі панславізму, котрий охопив і частину російської інтелігенції, філософія кирило-мефодіївців мала суттєві відмінності, бо була україноцентричною. Але братчики не скочувались до шовінізму, і Україна у їхній світоглядній конструкції постає як рівна серед рівних слов'янських народів. «Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським» [4, с.30]. Україноцентричність полягає лише у визначенні Україні особливої ролі на шляху поступу до рівності усіх слов'ян. Цю роль Україна має зіграти завдяки внутрішньому духу, котрий зберіг Слово та Закон Божий. Саме реалізація Божих заповідей є покликанням і місією України і слов'ян у світі, вони можуть зробити те, що не вдалося до цього жодному народу. Таким чином, історичний шлях України обґрунтовувався Божим провидінням і був визначений наперед. Але варто зауважити, що на відміну від російських слов'янофілів та багатьох представників польської суспільної думки, кирило-мефодіївці наголошували на особливій місії українського народу, але не прирівнювали його до Месії. Вона мала стати «будителем» слов'янського світу, а не його поводитирем. Це ще одна особливість панславістської течії в Україні, представленої діячами Кирило-Мефодіївського братства.

Ще однією важливою складовою філософії учасників Кирило – Мефодіївського товариства була ідея переваги «хліборобської цивілізації» над індустріальною. У П. Куліша ця ідея згодом трансформується у протистояння «міста» й «хутора». Для братчиків саме хліборобська цивілізація є носієм і вираз-

ником християнської моралі, християнських цінностей загалом. Слов'яни мають зберегти моральний дух християнства через відданість землеробській культурі.

Філософія «Книги буття українського народу», як і світоглядні конструкції діячів Кирило-Мефодіївського товариства, у тому числі й П. Куліша є антропоцентричною. Світ замикається на людині й існує для неї. При цьому біблійні вислови стосовно рівних прав окремих народів переносилися і на окремих осіб, що теж оголошувалися рівними перед Богом і у суспільстві. Саме проблема свободи людини була важливим чинником, котрий цементував союз та співпрацю таких різних виразників національної ідеї як П. Куліш, М. Костомаров та Т. Шевченко. Природна рівність народів була для П. Куліша, як і для інших провідних діячів української культури того періоду, ознакою вмотивованого і впорядкованого Богом буття. Але більшість народів порушили Божі закони, створивши собі нових «ложних богів», завівши царів та панів, що зрештою й привело їх до «могили». Сучасний світ постає у вигляді хаосу у порівнянні із природовідповідним (від Бога). Засоби поновлення Божого порядку провідні ідеологи Кирило-Мефодіївського товариства вбачали у поновленні та пробудженні «козацького духу» (Т. Шевченко), у пізнанні (М. Костомаров), а для Куліша шлях до природовідповідності пролягав через науку, це шлях просвітництва до «царства вищого розуму». Не відкидали його й інші братчики, але у Куліша ці мотиви прозвучали найголосніше.

Дослідження народного духу є надзвичайно важливим, адже, за П. Кулішем, кожний народ, незважаючи на етнічну близькість із іншими, має власний, притаманний лише йому ідеал-ідею (Любов, Честь, Душа, Правда тощо). «Ідея чистої правди і високої моралі, що становить душу поезії, так глибоко вкорінюється в народі, хоч би яким глибоким не було його падіння, що за словом божественних уст, у разі його мовчання, саме каміння дістає дар слова і волає про заглушену, замовчану, утаювачу істину» [5, с.80]. Своєю місію кирило-мефодіївці вбачали у вивченні та розкритті особливостей національного духу, переважно через історичні розвідки. Тому і звертались вони до вивчення історії. Обґрунтування окремості історичного шляху українського народу стало важливим кроком на шляху його етно-національної ідентифікації, а

далі – до ідеї відродження національної держави. Кожний народ, як і кожна людина, має свої, притаманні лише йому риси, – це його образ.

Велике значення для розвитку світогляду П. Куліша мали подорожі за кордон, до Європи. Вони стали поштовхом до захоплення культурницькими здобутками європейців: «...об'їхав Куліш із своєю жінкою мало не всю Європу, дивуючись цивілізації щасливих народів і сумуючи, що не дають лукаві людей рідну Україну так вцивілізувати» [2, с.258].

Цивілізованість західного суспільства розглядає у освітньо-культурному вимірі, сприймаючи і позитивно оцінюючи досить високий рівень освіти, більшу доступність початкової освіти для простого населення, використання наукових досягнень у виробництві, високий рівень агрокультури тощо. Але не оминули його уваги і проблеми, зокрема соціальна нерівність та глибока конфліктність західного суспільства. Тому, навіть на ранньому етапі своєї творчості П. Куліш не був схильним до ідеалізації суспільного ладу Західної Європи, цієї «сем'ї культурників», але, водночас, визнавав за ними суттєвий поступ у духовній та культурній сферах.

Таким чином, діалог двох потужних культур століттями відбувався на українській території, що позначилось на світогляді українців. Філософська творчість П. Куліша, котра увібрала головні елементи української філософської парадигми, також характеризується складністю і розмаїттям світоглядної конструкції, у котрій переплітаються та співіснують і компромісність і конфліктність. Це проявилось у постійному пошуку істини та ідеалу. Визначивши певний ідеал, П.Куліш починав детально аналізувати окремі його частини. У процесі напруженої мисленої діяльності відкривались нові, до цього невідомі грані цього ідеалу, що змушувало переглядати власні висновки і продовжувати пошук. Саме цим пояснюється непослідовність та суперечливість окремих мислених конструкцій П. Куліша.

Висновки. Отже, ми бачимо як простежується різкий поворот філософської думки П. Куліша у напрямку екзистенціальної інтерпретації самої істинної людини. Зокрема, він не відмовляється від розуміння Христа як ідеальної особи, із діяльністю якої слід зв'язати власне життя. Разом із тим, саме у «хутірській

філософії» П. Куліш розглядає своє особисте життя на хуторі як істинне життя, як життя справжньої людини, котра орієнтується на правду як єдиний універсальний ідеал буття. Саме у цьому проявляється суттєва еволюція світоглядних орієнтирів П. Куліша. Якщо у 1840-1850-х рр. особа П. Куліша була упевнена у тому, що вона реалізовує правду, а ця правда утілювалася у образі козака, або ж кобзаря, як носія народної мудрості, то у 1860-1870-х рр. П. Куліш переходить на позиції шукача правди. При цьому у творчості мислителя усе виразніше звучать нотки скептицизму.

Це проявилось у досить критичному перегляді історичного минулого українського народу, а також тих ідеалів, котрі об'єднували представників першої хвилі національного руху, до якої ідеологічно і духовно належав і П. Куліш. У нових історичних умовах постає нагальна необхідність перегляду ідеалів та пошуку нової правди та визначення критеріїв справжньої особистості. Це проявилось у значно меншій ідеалізації як минулого українського суспільства, так і більш критичний і скептичний підхід до ролі провідників українського народу. Через це специфічним кроком на шляху до скептичної особистості, як нового ідеалу людини, що постає у «хутірській філософії» П. Куліша є особа, що увесь час сумує, плаче, тужить і молиться за нещасну долю України. Паралельно із цим глибоким переосмисленням місця та ролі людини у суспільстві, П. Куліш виробляє новий ідеал особистості. Ним постає особа, котра має не тільки природний розум, але і уважне та добре серце. Така людина відкрита для добрих людей і усього світу. Вона носій та слуга правди, а правда не обмежується лише хутором, вона ніби розпорошена по усьому світу. Тому кожна людина торує свій власний шлях до правди. Поряд із цим, справжня людина постійно і безпосередньо впливає на інших людей, вона живе і розвиває власний розум не лише заради себе, а, у першу чергу, заради інших людей.

Таким чином, у філософії зрілого П. Куліша універсальна особистість – це людина, котра обмежує свій скептицизм тим, що зустрічає у своєму житті людей, що вже знайшли певну частку правди і діляться нею із іншими людьми. Певним критерієм правди, на думку П. Куліша, є той відгук, який вона знаходить у серцях інших людей і спонукає їх до наслідування шляху універсальної особистості.

Отже, якщо у 1840-1850-ті рр. особа мислилась П. Кулішем як людина, що перебуває на межі життя і смерті, на межі світу по цей і по той бік «могили», то у «хутірській філософії» екзистенціальний статус особи мислиться інакше. Особа тут опиняється між правдою та скептицизмом, між істиною і сумнівом тому, що її сумніви на шляху до правди можуть розвіюватись тією людиною, яка вже здобула цю правду, усвідомила її і передає іншим. Саме спроби «сягнути сонця правди» є запорукою подальшого історичного розвитку людства загалом. Адже серце справжньої людини прагне не лише «особистого комфорту», а й переживає за долю власного народу і всього людства [6, с.86].

Такий погляд на особу означав і нове розуміння суспільства. Воно постає розділеним на людей віддалених від світу, котрі нібито живуть на горі, але насправді не мають життєдайної сили і майбутнього, і на людей, які беруть безпосередню участь у справах світу та суспільства, тому, що вони досліджують природу та суспільство, використовують це знання, розвиваючи свій природний розум, але, водночас, не вступають у суперечність із законами природовідповідності. Правильність цього шляху підказує особисте серце і розум людей науки.

Таким чином, вчення П.Куліша постає як досить цілісна світоглядно-філософська конструкція, але вона стала лише проміжною ланкою на шляху особистого філософського пошуку, пошуку Правди, мислителя. Це ознака еволюції П. Куліша від утопічно-піднесеного сприйняття суспільства і особи у 1840-1850- рр. до філософії природовідання, яка постає у результаті філософського пошуку мислителя у останні десятиліття його життєвого і творчого шляху.

Література:

1. Куліш П. Великі проводи // Куліш П. Твори в 2-х т. – Наукова думка, 1994. – Т. 1. – С. 296 – 358.
2. Куліш П. Життя Куліша // Куліш П. Твори в 2-х т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – С. 234 – 264.
3. Куліш П. Історичне оповідання // Куліш П. Твори в 2-х т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.1. – С. 359 – 380.
4. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К.: Либідь, 1991.

5. Куліш П. Хугірська філософія і віддалена од світу поезія // Хроніка 2000. – К.: Довіра, 1993. – № 5(7). – С. 70 – 80.
6. Куліш П. Хугірська філософія і віддалена од світу поезія // Хроніка 2000. – К.: Довіра, 1993. – № 1 – 2 (3 – 4). – С. 83 – 87.